

Gülzarə Fəxrəddin qızı ƏLİYEVƏ¹⁶ FÜZULİ RAYONU TOPONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK MƏNZƏRƏSİ

Coğrafi adlar dünya haqqında məlumatlar sistemini müəyyənləşdirir, insanların dünyagörüşünün formalaşmasında iştirak edir. Yer adları əlavə olaraq coğrafi gerçəkliyin əlamətdar xüsusiyyəti kimi meydana çıxaraq insan şüurunda əks olunmasını təmin edir. “Bu, toponimikanın nisbətən spesifik və müstəqil, eyni zamanda ümumi dil münasibətləri və prosesləri ilə üzvi şəkildə əlaqəli bir dildə kompleks bir sistem forması kimi təsəvvürünün əsas təməlidir” (7, s. 2). Hər bir xalqın malik olduğu toponimik sistem həmin etnosun tarixini, sosial, dil və etnomədəni xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Yer adları icmaların ömür boyu sahib olduqları maddi və mənəvi sərvətlər arasında mədəni dəyərlərin bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən ən vacib dəyərlərdən biridir. Bu baxımdan, bəzi tədqiqatçıların yer adları üçün "torpaq dili" (3, s. 165) ifadəsini istifadə etmələri təsadüfi deyildir. Xalqın keçmişinin bir növ irsi olan coğrafi adlar bənzərsiz tarixi və mədəni dəlillər kimi, eyni zamanda dövlətin də milli prioritetini və suverenliyini təsdiqləyən bir vasitə olaraq çıxış edir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastika bir elm sahəsi kimi XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq inkişaf etməyə başladı, buna görə də bu gün bu elmin metodlarının təsnifatı olduqca genişdir və bu da toponimlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan verir. Füzuli rayonu toponimlərinin diliçilik müstəvisində öyrənilməsi həm Füzuli rayonunun tarixi köklərini, mənşəyini və orada yaşayan qədim tayfaların adlarını təyin etmək, həm də Füzuli rayonunun sosial-mədəni, tarixi, siyasi və coğrafi xüsusiyyətlərinin aşkarlanması baxımından əhəmiyyətlidir.

Toponimikaya daxil olan bu coğrafi adlar beynəlmillət terminlərlə aşağıdakı kimi adlandırılır: oykonimlər (yaşayış məntəqələrinin adları: şəhər, qəsəbə, kənd, oba, məhəllə), oronimlər (müxtəlif relyef formaları: dağ, qaya, zirvə, yaylaq, qışlaq, təpə, dərə, çuxur, düzənlik), hidronimlər (su obyektlərinin adları: okean, dəniz, göl, körfəz, boğaz, bərzəx, çay, arx, kanal) və s.

A.Qurbanov yazır: “... toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyllər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır” (6, s.186). Toponimlər, xüsusilə də oykonimlər ilkin olaraq mənşə etibarilə antroponim, etnonim, zoonim, fitonim və s. kimi adları ifadə etmiş, daha sonradan bu komponentlər müəyyən zaman kəsiyində həmin ərazidəki oykonim adlarına çevrilmişdir.

Füzuli rayonu zəngin, rəngarəng və mürəkkəb toponimik sistemə malikdir. Rayonunun hazırkı ərazisi 1386 kv.km-dir. Füzuli rayonu inzibati ərazi vahidi olaraq 1827-ci ildə yaradılmış və ilk adı Qarabulaq olmuşdur. Yaşayış məntəqəsinin Qarabulaq adını daşması ərazidəki çox sayda təbii bulaqların olması ilə və ya Qarabulaq (bulaq) coğrafi adı ilə əlaqələndirilir. XIX əsrin ikinci yarısında Qarabulaq adı dəyişdirilərək əraziyə çar ordusu polkovniki Karyaginın şərəfinə Qaryagin adı verilmişdir. 1 mart 1929-cu ildə inqilabçı Bünyad Sərdarovun şərəfinə Qaryagin şəhərinin adı dəyişdirilərək Sərdar adını daşımışdır. 1931-ci ildə şəhər yenidən Qaryagin adlandırılmışdır. XVI əsr Azərbaycan şairi [Məhəmməd Füzulinin](#) (1494-1556) şərəfinə Qaryagin rayonunun adı [1959](#)-cu ildən etibarən Füzuli rayonu adı ilə əvəz olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Füzuli rayonu toponimlərinin, coğrafi adlarının yaranma mənbələri, eləcə də həmin coğrafi terminlərin məzmunu və mənası müxtəlifdir. Azərbaycan dilində ad qoymada konkret elementlərin təsiri ilə yanaşı, həmin coğrafi ərazidə yaşayan xalqın həyatı boyunca fərqli sivilizasiyaların və mədəni dəyərlərin təsiri ilə baş verən dəyişikliklərin də payı olduğu bir həqiqətdir. Toponimləri seçərkən, ətrafdakı hadisələr, tarix boyu mövcud olan millətlər, şəxs adları, qəbilə, tayfa, nəsil adları, tarixin önəmli şəxsiyyətlərinin adları, rəng anlayışı bildirən adlar, fitonimlər, zoonimlər və bir çox digər amillər mühüm rol oynayır. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, Füzuli rayonunda müəyyən olunmuş yer adlarının leksik-semantik təsnifatını aşağıdakı kimi vermək mümkündür:

1. Antropotoponimlər. Füzuli rayonu toponimlərinin əsasını antropotoponimlər, antropotoponimlərin böyük bir qismini isə patronimik və ya eponimik toponimlər təşkil edir. Patronimik toponimlər dedikdə, əsasən şəxs adlarından və şəxs adlarına əlavə olunan mənsubiyyət bildirən *-li, -li, -lu, -lü* və ya cəmlilik ifadə edən *-lar, -lər* şəkilçilərindən əmələ gələn ailə, nəsil, tirə adlarından ibarət toponimlər nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, onomastik ədəbiyyatda nəsil və ya tirə adlarından ibarət antropotoponimlərə patronimik toponimlər deyilir. Füzuli rayonunun xüsusilə oykonimlərinin böyük əksəriyyətinin məhz şəxs adlarına *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranan antropotoponimlərin (şəxs adları) olduğunu müşahidə edirik: [Alxanlı \(Füzuli\)](#), [Arayatlı, Cuvartlı, Bala Bəhməli, Birinci Mahmudlu, Ələsgərli \(Füzuli\), Pirəhmədli \(Füzuli\)](#) kənd adları və s.

Cəmlilik bildirən *-lar, -lər* şəkilçilərindən əmələ gələn ailə, nəsil adlarından ibarət patronimik toponimlərə bir neçə oykonimdə rast gəlinir: [Divanahılar](#), Qazaxlar, [Əhmədahılar](#), Murtuzalılar və s.

2. Etnonimlərdən əmələ gələn toponimlər. Müəyyən bir regionun toponimik mənzərəsi insana və insanın coğrafi məkan haqqında təsəvvürünə əsaslanır, həmin bölgənin tarixi inkişafının əsas mərhələlərini və orada yaşayan xalqların etnik üstünlüklərini əks etdirir. Bu mənada Füzuli rayonu ərazisindəki etnotoponimlər həm tarixi, həm coğrafi, eləcə də linqvistik cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif dövrlərdə yaranan toponimlər həmin ərazidə mövcud olan xalqların eyni zamanda dilini, mənəvi və mədəni həyatını nümayiş etdirir. V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını

¹⁶ BSU, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent: gulara.fakhraddin@gmail.com

müəyyənləşdirmək imkanı verir (8, s.11). Qeyd etmək lazımdır ki, yer adlarının böyük əksəriyyəti həmin ərazidə yaşayan nəsil, tayfa və qəbilələr tərəfindən yaradılmışdır. Buna görə də Azərbaycanın digər regionlarındakı yaşayış məntəqələrində olduğu kimi, Füzuli rayonundakı bu etnotoponimlərin böyük əksəriyyətini türkmənşəli tayfa adlarının əsasında yaranan toponimlər təşkil edir: Qacar (Füzuli), Araz Dilağarda, Araz Zərgər, Arış (tayfanın bir qolu), Dədəli (nəsil), Dilağarda, Gecəgözlü, Gorazılı, İşıxlı, Şəkərcik kimi oykonimlər etnotoponimlər sırasındadır. Zonadakı bir neçə oykonimi nəzərdən keçirək:

Füzuli rayonunun etnotoponimləri içərisində maraqlı doğuran oykonimlərdən biri **Qacar** oykonimidir. Qarabağ dağ silsiləsinin ətəyində olan Qacar kəndi Köndələnçayın sahilində yerləşir. “Kəndin adı Azərbaycanın qacar tayfasının adı ilə bağlıdır. XIII-XIV əsrlərdə Ön Asiyada sultuz, cəlair və tanğıt tayfaları əsasında yaranmış qacarların bir qismi əvvəlcə Suriyada yaşamışlar. Sonralar qacarları Teymur (1370-1405) İrana köçürmüşdü. Qacarların bir hissəsi XVII əsrdə Qarabağ və Gəncə zonasında yerləşdirilmişdi. XV əsrdə qızılbaşların tərkibinə daxil olmuş qacarlar Səfəvilərin hakimiyyətə keçmələrinə yaxından köməklik etmişdilər. İranda qacarlar sülaləsi də qacar tayfasından idi. İncilərdən əvvəl Qafqazda Qacar adlı 10-dan çox kənd vardı.” (2, s.6).

Divanalılar - oykonimi Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Etnotoponimdir. Qacarların divanalılar tirəsinin adını əks etdirir (1, s.167). Kənd əhalisi Sübhanverdilər obası tərkibinə daxil olduğu üçün yaşayış məntəqəsinin adı müəyyən müddət Sübhanverdibəyli adını daşımışdır. Divanalılar kəndi bəzi mənbələrdə Aşağı Divanalılar kəndi də adlandırılır. Bunun səbəbi onunla izah edilir ki, əvvəllər kənd əhalisi hazırkı yaşayış məntəqəsinə yaxın Yuxarı Divanalılar adlandırılan ərazidə yaşamışlar. Ərazi dağlıq zona olduğundan əkinçilik, taxılçılıq üçün əlverişsiz idi. Bu səbəbdən əhali zamanla bugünkü Divanalılar kəndi ərazisinə köçmüşlər. Digər tərəfdən tirə böyüdükcə ata yurdundan köçmələr başlamış və köçdükləri əraziyə də öz köhnə yaşayış məntəqələrinin adlarını vermişlər. Bu xüsusiyyətləri rayon ərazisindəki bir sıra toponimlərdə də görmək mümkündür.

Qazaxlar oykonimi Araz çayının sol sahilində yerləşən Füzuli rayonunun qədim yaşayış məskənlərindən birinin adıdır. XVIII əsrin II yarısında Qazax mahalında yaşayan əhalinin bir hissəsi Füzuli, Goranboy və Bərdədə məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışlar. Buna səbəb isə həmin vaxt hakimiyyətdə olan Nadir şahın Qazax və Borçalını gürcü Kartli hakiminin tabeliyinə verməsi və yerli əhalinin əsarətə dözməməsi olmuşdur. Beləliklə, həmin əhalinin Qarabağda məskunlaşdığı ərazilər öz adında qazax etnonimini əks etdirərək Qazaxlar kəndi adlandırılmışdır. Hazırda Füzuli, Goranboy və Bərdə rayonlarının eyniadlı Qazaxlar kəndi mövcuddur.

Qeyd edək ki, milli antroponimlərdən yaranan etnonimlərin əksəriyyəti yer adlarının da əmələ gəlməsində iştirak edir. “...mənsubiyyət bildiren *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri bir qrup antropotoponimlərdə müəyyən qohumluq, mənşə birliyi ifadə edirsə, digər qrup antropotoponimlərdə isə müəyyən qrup ailələrin keçmişdə müəyyən şəxslərə (bəylərə, ruhani şəxslərə) məxsusluğunu bildirir” (6, s.188). Füzuli rayonundakı bu toponimlərin bəzilərinin tərkibində bəy, xan sözlərinə rastlanır: *Hüseynbəyli (Füzuli), Musabəyli (Füzuli), Əhmədbəyli (Füzuli), Qaraxanbəyli (Füzuli), Şükürbəyli (Füzuli) kəndləri* və s. Ümumiyyətlə, *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin antroponimlərlə yanaşı, etnonimlərə (nəsil, tayfa adlarına) və coğrafi anlayışlara artırılaraq oykonim əmələ gətirməsi Füzuli rayonundakı yaşayış məntəqələrinin adlandırılmasında daha geniş yayılmış lingvistik vasitələrdən hesab olunur. Belə ki, oykonimə çevrilən bu etnonimlər vaxtilə xan, bəy adlarından, eləcə də mülkədar adlarından əmələ gəlmiş, müəyyən zamandan sonra artıq etnonim səciyyəsi daşımağa başlamışdır. “Aydın ki, belə etnonimlərdə əksini tapmış şəxs ilə həmin kənd əhalisinin (tayfa, nəsil, tirənin) heç bir qohumluq əlaqəsi olmur. Başqa sözlə desək, bu xarakterli antroponimlərə əlavə edilən *-li, -li, -lu, -lü* şəkilçisi heç də kənd əhalisinin mənşəcə həmin şəxslərin törəmələri olduğunu deyil, onların həmin şəxslərdən asılılığını, onlara inzibati mənsubluğunu bildirir” (5, s. 164).

3. Fitonimlərdən əmələ gələn toponimlər. Füzuli rayonu toponimlərinin bir qismini bitki adları əsasında yaranan yer adları təşkil edir. Türkojoloji dilçilikdə həmin toponimlərə *fitotoponimlər* deyilir. Fitotoponimlər torpağın bitki örtüyünə uyğun olaraq verilən yer adlarıdır. Füzuli rayonu ərazisi dağları, meşələri, yaylaları, münbit torpağı, müxtəlif ağac növləri, çiçəkləri, taxıl və ot növləri ilə zəngin olduğu üçün belə yer adları da çoxluq təşkil etmiş və bu zənginlik toponimlərin adlandırılmasının əsas istiqamətlərindən biri olmasına səbəb olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Füzuli rayonunun flora aləmi bir sıra orografik obyekt adlarında öz əksini tapmışdır. Məsələn: *Mandılı, Çimən (Çəmən) kəndləri, Zoğallı bulaq, Qozlu dərə, Qozdibi yeri, Qönçə yeri, Əncirli dərəsi, Söyüdlü bulaq, Söyüdlü arx, Narlı bulaq, İncilli köbər, Arpa gadik, Çəmən yalı, Əzgilli meşəsi, Palıd meşəsi, Pencərli dərə və s.*

Füzuli rayonunda maraqlı doğuran toponimlərdən biri Çimən oykonimidir. “Çimən oykonimi Füzuli rayonunun Cuvanlı i.ə.v-də kənddir. Dağətəyi ərazidədir. Əsl adı Çəmendir. Yaşayış məntəqəsi çəmənlikdə (yaşıl otlar örtülmüş sahədə) salındığı üçün belə adlandırılmışdır. Oykonim çəmənli tayfasının adından da ola bilər. Şahbuz rayonunun Biçənək və Keçili kəndlərində Çimənyurd adlı yerlər qeydə alınmışdır” (1, s.139). 1727-ci ilə aid olan “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” tarixi sənədində Dizaq nahiyəsinə tabe olan kəndlər sırasında Çimən kəndinin adı Çimənək şəklində qeyd olunmuşdur.

Yeri gəlmiskən qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük vaxıçısı İlvaz Əfəndivevin Azərbaycan kəndinin mənəvi problemlərini işıqlandırdığı 1958-ci ildə qələmə aldığı ilk böyük nəsr əsəri olan «**Söyüdlü arx**» romanının adı da məhz Füzuli rayonundakı eyniadlı coğrafi məkanın adından götürülmüşdür.

4. Heyvan adları ilə bağlı yaranan toponimlər. Ev heyvanları, vəhşi heyvan adları, quş adları, eləcə də mifik heyvan adları Füzuli rayonu zootoponimlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Bunlara ayı, aslan, ilan, ceyran, maral, qarğa, quş, köpək, qoç, keçi, div və s. sözlər daxildir. Eyni zamanda tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bölgədə bir sıra yaşayış məntəqələri, yer adları əmələ gəlmişdir. Məsələn, Ayıbasanlı,

Qarğabazar (Füzuli) və Qoçəhmədli zooykonimləri, Qarğalı çöl, Qaraköpəktəpə, Qaraköpək yurdu, Qoç dərəsi, Div mağarası, Kiçik ilanlı dağ, Quştəpə dağı, Quşoturan, Keçiqıran, Arslandüz, Ceyran zəmi, Marallı düz zooronimləri və s.

5. Yerləşdiyi cəhətə, ölçülərə görə adlandırılan toponimlər. Coğrafi məkan daxilindəki məskunlaşma yerlərindən və coğrafi elementlərdən birini ayırmaq üçün toponimlərin əvvəlinə nisbi mövqelərini, istiqamətlərini və vəziyyətlərini göstərən sözlər artırılır. Bu şəkildə verilən yer adlarında aşağı, yuxarı, böyük, kiçik, qıblə, düz, köhnə, yeni kimi əlamət bildirən sözlərdən istifadə olunur. Bu mənada Füzuli rayonu toponimlərinin yaranmasında yuxarı, aşağı və böyük, bala sözlərinə daha çox rastlandığını görürük. Füzuli rayonunun Yuxarı Aybasanlı, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Yuxarı Güzlək, Yuxarı Kürdmahmudlu, Yuxarı Rəfədinli, Yuxarı Seyidəhmədli, Yuxarı Veysəlli, Yuxarı Yağlıvənd, Aşağı Aybasanlı, Aşağı Əbdürrəhmanlı, Aşağı Güzlək, Aşağı Kürdmahmudlu, Aşağı Rəfədinli, Aşağı Seyidəhmədli, Aşağı Veysəlli, Aşağı Yağlıvənd, Böyük Bəhmənli, Bala Bəhmənli adlı kəndləri bu qəbildəndir. Füzuli rayonunun inzibati ərazi vahidindəki kənd adlarının 18-i məhz bu üsulla yaranmışdır.

Akademik A.Qurbanov bir sıra toponimlərin tərkib hissəsindəki “bala”, “böyük”, “kiçik”, “baş”, “aşağı”, “yuxarı”, “dağ”, “qıraq”, “düz” və s. sözlərin araşdırılması, onların nə üçün toponimin tərkibinə daxil olması səbəblərinin öyrənilməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir (6, s.199).

Füzuli rayonu coğrafi adlarının əmələ gəlməsində iştirak edən terminlərin bir qismini cəhət bildirən güney və quzey toponimik terminləri təşkil edir. *Güneyqaya*, *Şahlı güney*, *Güney arxı*, *Güney kəhrizi*, *Güney bulaq*, *Quzeybulaq*, *Şıxlı quzeyi*, *Qaraquzey* və s. coğrafi adları buna nümunə ola bilər. Nümunələrdən görüldüyü kimi, güney və quzey terminləri daha çox Füzuli rayonu ərazisindəki oronim və hidronimlərin yaranmasında müşahidə olunur. Güney cənub, quzey isə şimal mənalarını ifadə edir. Coğrafi ad olaraq dağın, təpənin və ya yüksəkliyin günəş şüaları düşən yamacı güney, kölgəli tərəfi isə quzey adlandırılır. Bu tipli coğrafi adlara Azərbaycanın digər ərazilərində də rast gəlmək mümkündür.

6. Rəng bildirən sözlərdən yaranan toponimlər. Türksistemli dillərdə, eləcə də Azərbaycan dilində rəng adlarının diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biri söz yaradıcılığında istifadə edilməsi ilə yanaşı, həm də xüsusi adların əmələ gəlməsində iştirak etməsidir. Apelyativi rəng olan bu xüsusi adlar onomastik sistemdə toponimlərin yaranmasında da müşahidə olunur. Rənglər əsasında formalaşan toponimlər milli coğrafi adların formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. Füzuli rayonu toponimlərinin əmələ gəlməsində ağ, qara, sarı, göy, boz, qızıl və s. rəng adlarına sıx təsadüf olduğu halda, digərlərinə daha az rast gəlinir. Ağ və qara leksemlərinin əmələ gətirdiyi Azərbaycan dilinin Füzuli rayonu toponimlərini aşağıdakı şəkildə sıralamaq mümkündür: “ağ” sözü əsasında formalaşan oykonimlərə Ağbaşı, “qara” sözü əsasında formalaşan oykonimlərə isə Qaradağlı (Füzuli), Qaraxanbəyli (Füzuli), Qarakollu, Qaraməmmədli (Füzuli) kənd adlarını nümunə göstərmək olar. Qara sözü qaranlıq, işıqsızlıq, böyük, sevinc, sıx, qalın, çoxluq, tünd, yüksəklik, böyüklük, genişlik, bədbəxtlik, müqəddəslik mənasında istifadə olunan rəng adıdır. Bölgədə qara rəng adlarının iştirakı ilə yaranan yer adlarının çoxluğunu göstərən nümunələr də təsdiq edir.

Eyni zamanda Füzuli rayonu ərazisində rastlanan *Ağ qaya*, *Ağ dərə*, *Ağtəpə*, *Ağ cığır*, *Ağdaş dağı*, *Ağqaya*, *Ağbaşı dağı*, *Qaraqaya*, *Qaraarxac dərəsi*, *Qaraquzey*, *Qaraqanlıtəpə dağı*, *Qaratıkanlı dərə*, *Qızılqaya dağı*, *Qızılətəpə*, *Qırxbuğumlu yal*, *Boz bəzi*, *Boz qaya*, *Bozqobu dərəsi*, *Göytəpə*, *Göydərə*, *Sarıtəpə*, *Sarı bəzi*, *Sarıbaba yalı*, *Sarı yal*, *Sarıyoxuş*, *Sarılar dərəsi* kimi oronimlər, *Qarasu çayı*, *Qarabulaq*, *Qırmızı bulaq*, *Ağoğlan çayı*, *Ağbulaq kimi hidronimlər* də apelyativi rəng adları olan toponimlərdir.

7. Hidronimik toponimlər. Azərbaycan dilinin toponimlər sistemində apelyativi su, çay, göl, bulaq olan sözlərdən, eləcə də xüsusi hidronimik adlardan əmələ gələn bir sıra oykonim, oronim və hidronimlər mövcuddur. Füzuli rayonu ərazisində hidronimik terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlərə *Qarabulaq (şəhərin qədim adı)*, *Araz Dilağarda*, *Araz Yağlıvənd*, *Üçbulaq*, *Xatınbulaq*, *Araz Zərgər* oykonimlərini, *Arazbar*, *Dəliçay qobusu*, *Qoşabulaq dərəsi*, *Köndələngöl düzü* oronimlərini, *Köndələnçay*, *Köndələngöl*, *Qozluçay*, *Qaraçay* hidronimlərini nümunə göstərmək olar. Füzuli bölgəsindəki hidronimik toponimlərin xarakterik əlamətlərindən biri də bəzi yer adlarının Araz çayı ilə bağlı olmasıdır. Bunun əsas səbəbi isə Füzuli rayonu ərazisindəki həmin yaşayış məntəqələrinin Araz çayı sahilində yerləşmələridir.

8. Saylardan əmələ gələn və ya say tərkibinə görə adlandırılan toponimlər.

Füzuli rayonu orografik obyektlərinin bəzilərinin əmələ gəlməsində saylar müşahidə olunur. Məs.: *Üçbulaq (Hoğa) kəndi*, *Dördçinar kəndi*, *Dördlər kəndi*, *Doqquzdərə*, *Dördtəpə dağı*, *Doqquzdərə köbəri*, *Ücocaq təpəsi*, *Ücarmud təpəsi*, *Göy arx*, *Dördgözlü bulaq*, *Dördçinar bulağı* və s. Oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycanın Füzuli rayonu inzibati ərazi vahidindəki say tərkibli oykonimlərin bəzilərinə müasir türk dilində də rastlandığını görürük. Məsələn, *Dördlər* oykonimi Türkiyə Cümhuriyyəti Adana şəhərinin Çukurova zonasında, Mersin və Erzincan şəhərlərində müşahidə olunan kənd adıdır.

Füzuli rayonu toponimlərində türk xalqları üçün müqəddəs hesab edilən yeddi və qırx sayları ilə qurulan yer adlarının olması da diqqət çəkir: *Yedditəpə bulağı*, *Yedditəpə (oronim)*, *Yeddiqardaş dağı*, *Qırxbuğumlu yal* və s.

Bəzi oykonimlər, qarşısında və ya tərkibində istifadə olunan sıra saylarına görə fərqləndirilir. *Birinci Mahmudlu*, *İkinci Mahmudlu*, *Üçüncü Mahmudlu* oykonimləri buna nümunə ola bilər. Saylarla yanaşı, bu tipli toponimlərin əmələ gəlməsində valqız, əkiz, tək, qoşa və s. kimi say anlayışı ifadə edən sözlərin də istifadəsinə rast gəlinir. Məsələn, *Qoşabulaq talası*, *Qoşabulaq yeri*, *Qoşaçınar*, *Tək tut*, *Yalqızətəpə oronimləri* və s.

9. Memorial xarakterli toponimlər. Azərbaycan dilçiliyində tarixi şəxsiyyətlərin, yazıçıların, şairlərin şərəfinə adlandırılmış toponimlər memorial xarakterli toponimlər hesab olunur. Haqqında danışdığımız regionun bəzi əvvəlki adları *Qaryagin qəzası*, *Sərdar rayonu*, eləcə də hazırkı Füzuli rayonu, Füzuli şəhəri oykonimləri leksik-semantik cəhətdən memorial xarakterli toponimlər sırasındadır.

Füzuli rayonu ərazisinin relyefinin dağ, dərə, qaya, yamac, gədik, təpə, yal olması həmin topoformantların onun toponimiyasında, coğrafi adların leksik tərkibində də əks olunmuşdur. Bu topoformantlar daha çox oronimlərin tərkibində müşahidə olunur: *Qaraqanlıtəpə dağı, Quştəpə dağı, İncildərə, Arpagədik, Haçagədik güneyi, Qızılqaya dağı, Yelligədik, Dəyirmantəpə dağı, Güneyqaya, Günəştəpə, Güllütəpə, Güllüdərə, Çataldərə, Daşlıtəpə, Qaraköpəktəpə və s.*

Füzuli rayonu toponimlərinin əmələ gəlməsində yüksək titullu, dini vəzifə anlayışı ifadə edən titullar xüsusi yer tutur. Bu titullar oykonim, oronim və hidronimlərin yaranmasında aktiv işləkliyə malikdir. Məşədi, seyid, molla, imam, şeyx, hacı, eləcə də bəy, xan, ağa, mirzə kimi müxtəlif təbəqə və din nümayəndələrinin adları bölgədəki toponimik vahidlərin yaranmasında bilavasitə iştirak edir. Məsələn: *Mollavəli kəndi, Mollamahərrəmli kəndi, Mollafazilli oymağı, Mollalar, Molla bağı, Seyidəhmədli kəndi, Seyidmahmudu kəndi, Seyidşəraf ziyarətəgahı (türbəsi), Seyidlər yurdu, Seyid yalı, Məşədi Hümət güneyi, Şeyx İbrahim türbəsi, Şeyx Babı türbəsi, İmam bağı, İmam piri, İmam rəddi, İmamzadə, İmam bulağı, Xanarxı, Ağa Murad tapəsi, Ağasənəm dərəsi, Xan yurdu, Xan dərəsi və s.* Füzuli rayonunun toponimik tərkibində belə adlar çoxdur.

Leksikoloji vahidlərlə müqayisədə toponimik adların yaranmasında ekstralinqvistik faktorlar daha mühüm rol oynayır və mövcud olduğu bütün dövrlərdə bu faktorlarla idarə olunur. Bu baxımdan tarixən ictimai-siyasi formasiyaların spesifik cəhətlərini özündə əks etdirən coğrafi adların aqibəti daha acınacaqlı olur. Belə ki, bir formasiya digərini əvəz etdikdə, belə adlar sıradan çıxır və yenisi ilə əvəz olunur (5, s.11). Dildəki bu proses xalqın tarixi, soykökü, coğrafiyası və etnoqrafiyası ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün bəzən müsbət və uğurlu adlar seçildiyi halda, bəzən isə addəyişmə prosesində qədim milli adların yenisi ilə əvəzlənməsi qədim toponimlərimizin unudulması, yaddan çıxması ilə nəticələnir. Füzuli rayonunun adı da dəfələrlə addəyişməyə məruz qalmışdır. Qaryanın adından əvvəl indiki Füzuli rayonu ərazisinə verilmiş qədim *Qarabulaq* adının bu gün yaşaması üçün onun heç olmazsa, regiondakı bəzi miktotoponimlərin adına verilərək bərpa etmək bu sahədə atılmış uğurlu addımlardan olardı, deyə düşünürük.

Yer adları ilə bağlı toxunmaq istədiyimiz məqamlardan biri də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda gedən dövüslərdə həlak olan Qarabağ müharibəsi şəhidlərinin adlarının əbədiləşdirilməsi məsələsidir. Şəhidlərin adları doğulduqları, yaşadıkları və ya həlak olduqları ərazilər üzrə əbədiləşdirilə bilər. 17 oktyabr 2020-ci ildə erməni işğalından azad olunmuş Füzuli rayonu (eləcə də Füzuli şəhəri) ərazisində şəhid adlarının əbədiləşdirilməsi üçün Şəhidlər muzeyinin təşkili, şəhid adlarının müvafiq kəndlərə, küçələrə, meydanlara, idarələrə, məktəblərə verilməsi, eyni zamanda onların şərəfli adlarının digər müxtəlif coğrafi obyekt və məkanların adlarını daşması, şəhidlərin xatirəsinə abidə-komplekslərin ucaldılması prosesinin həyata keçiriləcəyinə və bununla, şəhid adlarının həm də Azərbaycan toponimlərində əbədi yaşayacağına ümid edirik.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, dil, tarix, coğrafiya və digər bir çox amillər yer adlarının verilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Toponimlər ən vacib mədəniyyət abidələrindən biridir. Onlar keçmişlə gələcək arasında təməl bir körpü sayılır. Bu səbəbdən adlandırma bütün mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyətində də mühüm yer tutur. Tədqiqata cəlb olunan Füzuli rayonu toponimlərinin böyük əksəriyyətini də Azərbaycan türklərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin təməl dəyərlərindən qaynaqlanan milli yer adları təşkil edir. Bu səbəbdən milli şüuru gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün bu bölgədəki qədim yer adlarını öyrənmək və qorumaq olduqca vacibdir. Ümumilikdə, Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında yer adlarının araşdırılması toponimikanın bu istiqamətdə inkişafına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. İki cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 299 s.
2. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. İki cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
3. Caferoğlu A. Aydın İli Ağzlarından Örnəklər Etnoqrafiya Bakımından Özəllikləri. Ankara: TDA- Bellefen. 1966, s.165-167.
4. Cəfəri Yədigar Mikayıl oğlu. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı: "Elm və təhsil", 2014, 386 s.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: 1991, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 312 s.
6. Qurbanov Afad. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı: 2019, 440 s.
7. Голев Н. Д., Дмитриева Л. М. Единство онтологического и ментального бытия топонимической системы (к проблематике когнитивной топонимики). Вопросы ономастики, № 5. Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2008, с. 2-17.
8. Никонов В.А. Введение в топонимику. Москва: Наука, 1965, 179 с.

Açar sözlər: Füzuli rayonu, onomastika, toponim, oykonim, antropotoponim, leksik-semantik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: Физулинский район, топоним, ойконим, антропотопоним, лексико-семантические особенности

Key words: Fuzuli region, onomastics, toponym, oykonym, anthropotonym, lexical and semantic features

Лингвистический взгляд топонимов Физулинского района

Резюме

Статья посвящена лексико-семантическим особенностям топонимов Физулинского района Азербайджана. Источники происхождения топонимов и географических названий Физулинского района, а также содержание и значение этих географических терминов различны. Лингвистическое изучение топонимов Физулинского района важно как с точки зрения определения исторических корней, происхождения и названий древних тюркских племен, проживающих в Физулинском районе, так и с точки зрения выявления социокультурных, исторических, политических и географических особенностей региона.

The linguistic description of the toponyms of the Fuzuli district. Summary

This paper is dedicated to the lexic-semantic features of the Fuzuli district. The origin of Fuzuli district toponyms, as well as their content and meaning are various. Researching of Fuzuli district toponyms in linguistic area allows to determine the historical background of this district and names of the ancient tribes lived in this territory. It is also important for finding out the socio-cultural, historical, political and geographical features of the district.

Rəyçi: prof. Ş.Q.Hüseynov